

## DİN VE TOPLUMSAL FARKLILAŞMA (x)

Doç. Dr. Ünver Günay

Din sosyolojisinin konusunu kısaca, kolektif din hayatının, din ve toplum ilişkileri ve bu ilişkilerden doğan etki ve tepkilerin ve dinî grupların incelenmesi (1) olarak tarif ettiğimiz zaman, dikkat edilirse bu bilimin ilgi alanı içerisinde din ve toplum arasındaki karşılıklı münasebetlerin incelenmesinin önemli bir yer tuttuğu görülür.

Çeşitli toplum olayları arasında ise, toplumsal farklılaşma vakası, ötedenberi sosyologların dikkatini üzerine çeken önemli bir sosyal hadisedir. Nitekim, din ve toplum münasebetlerinin incelenmesini kendilerine konu edinen din sosyologları da, bu önemli toplum olayı üzerinde durmuşlar ve dinle sosyal farklılaşma arasında ne gibi münasebetlerin, etki ve tepkilerin ortaya çıktığını araştırmışlardır (2).

Bunula birlikte, din ve sosyal farklılaşmanın münasebetleri konusunun enine boyuna incelenmiş ve çözüme bağlanmış olduğunu düşünmek de hatah olur. Öyle ki, özellikle hızlı sosyal değişimler ve farklılaşmalarla karşı karşıya bulunan günümüzün modern toplumlarında bu konunun incelenmesi, ilgi alanını bilhassa son yıllarda gerek ilkel dinlerin sosyolojisi ve gerekse büyük dinî sistemlerin bu gün

---

(x) "Din ve Toplumsal Farklılaşma", A.Ü. İlahiyat Fakültesinde 11.4.1979 tarihinde verdiğimiz deneme dersimizin konusunu teşkil etmiştir.

(1) Taplamacıoğlu M., Din Sosyolojisi, Ankara, 1974, s. 164.

(2) İçerisinde "Din ve Toplumsal Farklılaşma" konusuna yer veren belli başlı Din Sosyolojisi araştırmaları şunlardır:

- Durkheim E., De La Division Du Travail Social, Paris, 1893.
- Weber M., Wirtschaft und Gesellschaft, Tubingen, 1956.
- Weber M., Gesamelte Aufsätze zur Religionssoziologie, 3 Cilt, Tubingen, 1920.
- Wach J., The Sociology of Religion, Chicago, 1949.
- Mensching G., Sociologie Religieuse, Paris, Payot, 1951.
- Le Bras G., Etudes de Sociologie Religieuse, Paris, PUF, 1955-56.
- Hill M., A Sociology of Religion, London, Hainemann, 1976.
- Robertson, R., Sociology of Religion, Penguin Books, 1971.

için artık tarihe mal olmuş topluluklarının karşılaştırmalı ve sistematik tedkikinden günümüze çevrilmiş bulunan Din Sosyolojisinin araştırmaları için, üzerinde önemle durulması gereken bir problem olarak ortada durmaktadır. Konunun sahip bulunduğu bu önem nedeniyle biz bu yazımızda din ve sosyal farklılaşma arasındaki münasebetler konusunu makro düzeyde ele alarak, genel hatları içerisinde bir değerlendirmesini yapmak istiyoruz. Ancak, din ve sosyal farklılaşma arasındaki münasebetler konusuna geçmeden önce, toplumsal farklılaşma teriminden ne anlaşıldığını belirtmemiz gerekmektedir.

### **Toplumsal Farklılaşma Nedir?**

Farklılaşmak, başkalaşmak, değişik bir hal ve manzaraya bürünmek, ayırma-ışmak, benzer unsurların farklı ve değişik bir durum alması gibi çeşitli anlamları ifade etmektedir.

Batı dillerinden Fransızcadaki "différenciation sociale" yada İngilizcedeki "social differentiation" ın karşılığı olarak "toplumsal farklılaşma" ise, sosyologlara göre, küçük veya büyük her sosyal ünite içerisinde mevcut bulunan bir durumu ifade etmekte olup, bu durum, toplumda farklı karaktere sahip bulunan kişilerin farklı görevleri ifa etmeleri ve farklı roller oynamalarının bir sonucu olmakta ve söz konusu olan bu farklı görevler ve roller birçok bakımlardan sıkı bir biçimde birbirleriyle münasebet halinde bulunmaktadır (3). Bir başka deyişle toplumsal farklılaşma, toplumda kişiler ve grupların, birbirinden az çok farklı, değişik ve hattâ gittikçe uzmanlaşmaya, ayırmaışmaya ve başkalaşmaya yön tutmuş roller aldıkları bir sosyal süreç ve bu sürecin doğurduğu sonuçları ifade etmektedir 4). Aynı cinsten görevleri olan toplumlarda, karmaşıklaşma sonucu çeşitli toplum fonksiyonları farklılaşır, başkalaşırlar. Toplumsal farklılaşma, bir yandan toplumu oluşturan organların farklılaşması, öte yandan da, değerlerin ve fikirlerin farklılaşması, şeklinde tezahür etmektedir (5). Öte yandan daha soyut bir biçimde toplumsal farklılaşmayı toplumdaki meşguliyet, mertebe, durum, fonksiyon ve kültürün farklılaşması, başkalaşması ve çeşitlenmesinden ibaret bulunan bir süreç olarak tarif etmek mümkündür ki, işte bu çalışmanın konusunu da, bu tür bir toplumsal farklılaşma sürecinin din ile olan münasebetleri teşkil etmektedir.

Toplumsal farklılaşma olayını daha iyi anlatabilmek için iki türlü toplum tipini birbirinden ayırdetmek gerekmektedir:

- 1- Basit toplum,
- 2- Karmaşık toplum (6).

(3) Eisenstadt. S.N., Social differentiation and stratification, London, 1971, s. 4-5.

(4) Dictionnaire du Savoir Modern: la Sociologie, Paris, 1970, s. 76.

(5) Ülken H. Z., Sosyoloji Sözlüğü, İstanbul, 1969, s. 41.

(6) Wach J., a.g.e., s. 180-181.

Basit toplum, orada henüz toplumsal farklılaşmanın yani meşguliyet, mevki, statü ve fonksiyon farklılıklarının ortaya çıkmadığı toplumdur.

Karmaşık toplum ise, sosyal farklılaşma dediğimiz vakianın ortaya çıkarak, toplumun iş-güç, toplumsal mevki, statü ve fonksiyonlar bakımından başkalaştığı, iş bölümü ve uzmanlaşmanın gittikçe arttığı toplumdur ki, bunun en gelişmiş örneklerini günümüzün modern toplumlarında görmekteyiz.

Bu ikili ayırma göre, hiç farklılaşmamış basit toplum içerisinde, toplumsal farklılaşmanın dinle münasebetleri söz konusu değildir. Çünkü basit toplumda henüz sosyal farklılaşma olayı ortaya çıkmış değildir. Buna karşılık, toplumu teşkil eden üyeler arasında görev, statü ve fonksiyon bakımından cüz'i bir farklılaşmanın ortaya çıktığı andan itibaren din ile toplumsal farklılaşma arasındaki münasebetlerden söz etmek mümkün olmaktadır.

Genellikle ilkel toplumlar basit toplumlar olarak bilinmektedirler. Ancak, gerçekte, basit toplum ve karmaşık toplum şeklindeki bu ikili ayırım nazari ve analitik bir tasniften ibaret bulunup, fiiliyatta hiçbir toplumsal farklılaşmanın yer almadığı ideal bir basit topluma rastlamak çok zor ve hattâ imkânsızdır. Bu bakımdan özellikle ilkel toplumları standart bir tarzda hiç farklılaşmamış ve mütecanis (homojen) sosyal ve kültürel üniteler olarak görmek hatalı olmaktadır. Hattâ en ilkel toplumlar tabiri bile aldatıcı olup, kültür ve medeniyetin ne kadar alt basamaklarına inilirse inilsin, toplumların belli bir tekâmül ve ilerleme safhasından geçtikleri ve az da olsa farklılaşmış ve başkalaşmış bir durumda oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim, kültür düzeyi bakımından oldukça alt basamaklarda yer almakta olup, doğrudan doğruya işbirliğinin geçerli olduğu basit ve homojen toplumlar olarak bilinen Avustralya'nın Arunta'ları, Güney-doğu Asya'nın Vedda'ları ve güney Afrika'nın Boşiman'ları bile cüz'i bir sosyal farklılaşmanın yer aldığı ilkel toplumlardır (7). Aynı şekilde, Morgan ekolünün takdim ettiği yeknesak bir modele göre düzenlenmiş monoton ilkel toplum imajının aksine, Robert Lowie'nin araştırmaları, ibtidai kavimlerde yaş, cinsiyet ve evlilik durumu gibi kriterlere göre farklılaşmalar ve tabakalaşmaların mevcut bulunduğunu ortaya koymaktadır. Lowie'ye göre Andaman adaları, Avustralya, Massai, Banks adaları ve Pueblo yerlileri ile Crow ve Haditsa kabilelerinin sosyal yapılarında gözlemlenen toplumsal farklılaşma örnekleri bu durumu açıkça ortaya koymaktadırlar (8).

Bununla birlikte, bu tür ilkel toplumlar nisbeten az karmaşık ve sosyal farklılıkların oldukça az bir nisbette ortaya çıktığı toplumlar olup, buradan günümüzün modern toplumlarına doğru gidildikçe toplumların yapıları da karmaşıklaşmakta, giderek daha muğlak bir görünüme bürünmekte, toplum kültürü köklü değişmelere sahne olmakta, toplumu oluşturan üyeler meşguliyet, sosyal mevki, prestij,

(7) a.e. s. 182.

(8) Lowie R., *Traité de Sociologie Primitive*, Paris, PUF, 1936, s. 180-333.

statü ve fonksiyonları bakımından değişik kategorilere bölünerek farklılaşmakta ve orada toplumsal iş bölümü ve uzmanlaşma sağlam bir biçimde yerleşmektedir. Toplum strüktürü (yapı) karmaşıklaşmaya başlayınca, toplumu oluşturan üyeler de müşterek amaç için farklı görevler ifa etmeye başlamakta ve onların sadece farklı fonksiyonları değil, fakat aynı zamanda farklı iştirak dereceleri, farklı hakları ve farklı mecburiyetleri de ortaya çıkmaktadır ki, bütün bu durumların toplumun ortaklaşa dinî yaşayışıyla karşılıklı bir takım ilişkileri, etki ve tepkileri söz konusu olmaktadır.

İşte bu araştırmanın konusunu da sözü geçen bu tür ilişkiler, etki ve tepkiler teşkil etmekte olup, öte yandan sosyal farklılaşma karmaşıklaşma oranında arttığına göre, konuya dinamik bir açıdan yaklaşmak ve böylece dinamik değişme ve istihale faktörlerinin dinî formlar ve kurumlar üzerindeki etkilerini göz önüne sermek uygun düşmektedir. Zira, J. Wach'ın da belirttiği üzere, ancak sosyal ve kültürel değişme süreçlerini gözden uzak tutmamak suretiyle, toplumda gözlenen yeni şekiller, tabakalar, kurumlar ve yeni teşkilat tiplerinin ortaya çıkışı sonucu vuku bulan toplumsal ve kültürel farklılaşmaların yani toplumların fonksiyon, statü, iş-güç, durum, mertebe, v.b. bakımlardan değişik görünümlere bürünmeleri ve farklı yapılar arz etmelerinin dinî inançlar, düşünceler, kurumlar ve teşkilatlarla olan karşılıklı münasabetlerini anlamak mümkün olacaktır (9).

Aynı şekilde, basit toplumlar yada az farklılaşmış toplumlarla karmaşık toplumlarda sosyal farklılaşma dediğimiz vakıa farklı şekiller ve derecelerde tezahür ettiğine göre, dinle toplumsal farklılaşma arasındaki karşılıklı ilişkiler, etki ve tepkiler incelenirken, ilkin az farklılaşmış ilkel toplumlardaki sosyal farklılaşma ve din münasabetlerinden bahsetmek ve oradan daha yukarı seviyede bulunan medeniyetler ve evrensel dinlerin yer aldığı zeminler olan karmaşık toplumlarda aynı konunun araştırılmasına geçmek yerinde olacaktır.

### **İlkel Topumlarda Sosyal Farklılaşma ve Din :**

Basit toplumlar veya daha yerinde bir ifade ile az farklılaşmış toplumlar olarak bilinen ilkel kültür düzeyindeki toplumlarda efsaneler, ibadet ve teşkilatla ilgili hususlar çoğu zaman bir klandan ötekine değişmekle birlikte, her klanın kendi içerisinde aynı kalmaktadır. Klanın başkanı aynı zamanda hem dinî ve hemde dünyevî lider durumundadır. Klan içerisinde icra olunan dinî ayinlere başkanlık etmek görevi de ona düşmektedir. Ortaklaşa mülkiyetin hakim olduğu klanda, yaş ve cinsiyet bakımından ilkel bir iş bölümüne rastlanmakta olup, bu tür ilkel toplumlarda toplumsal mevkün tayininde irsî avantajların ferdî başarılarından daha üstün bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan, kişilere tanınan sosyal mevki hangi yolla kazanılmış olursa olsun, bu durumun kişilerin dinî hayat ve faaliyet-

---

(9) Wach J., a.g.e., s. 180.

lere iştirakleri bakımından bir takım etkilerde bulunmaktan geri durmadığı görülmektedir. Gerçekten de, ilkel toplumlarda toplumsal mevkileri ve statülerine bağlı olarak bazı dinî fonksiyonların belli kişilere tahsis edildikleri anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, sosyal mevkiin yanı sıra sülâle ve zenginliğe bağlı olarak ibadetle ilgili bir kısım görevleri bazı kişilere verme eğilimine ilkel toplumlarda sık sık rastlanmaktadır (10).

Tüm toplumlarda olduğu gibi, ilkel toplumlarda da sosyal mevki, sülâle ve zenginlik faktörlerinden ileri gelen toplumsal farklılıkların yanı sıra önemli bir sosyal farklılaşma faktörü de cinsiyettir. Toplumun cinsiyete göre bölünmesinin dinî hayat ve faaliyetlerde de yansıdığı sık sık görülen bir olaydır (11). Nitekim, ileri toplumların dinlerinde olduğu gibi ilkel toplumlarınkinde de, bazı tabular (dinî yasaklar) kabilenin bir takım fertlerini ve özellikle kadınları bir kısım iş ve faaliyetleri yapmaktan muaf tutmaktadırlar. Cinsiyet farkı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal farklılıkların, kadınların dinî faaliyetlere iştiraklerinde önemli etkileri görülmektedir. Çeşitli nedenlerle gerek ilkel ve gerekse ilerlemiş toplumlarda genellikle kadınların erkeklerden daha çok dinî hayata eğilim gösterdikleri anlaşılmaktadır (12). Buna karşılık, genellikle kadınlar ibadetle ilgili fonksiyonların yürütülmesi ve yönetiminde ikinci planda yer almakta olup, ibadete müteallik önemli vazifeleri görenler erkekler olmaktadır. Pek çok ilkel kavimlerde ve özellikle Afrika'da kadınlar hususî ve ayrı bir ibadet şekline sahiptirler. Avusturalya ve Melanezya'da ise kadınlar cemaat kültüründen tamamen tecrit edilmiş durumdadırlar. Başka bir kısım ilkel kavimlerde ise dinî ayin ve törenler sırasında duaları yapmak görevi sadece kadınlara düşmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki, kadınların toplumsal ve kültürel ve hattâ fizyolojik ve psikolojik durumlarıyla, ibadetle ilgili olarak gördükleri fonksiyonlar arasında yakın münasebet bulunmaktadır (13).

İlkel toplumlarda gözlenen bir başka temel toplumsal farklılaşma faktörü de yaştır. Gerçekte yaş faktöründen ileri gelen gruplaşmaların, tıpkı daha önceki sosyal farklılaşma faktörlerinde olduğu gibi sadece ilkel kavimlerde değil fakat aynı zamanda toplumsal farklılaşma olayının son derece kesin hatlarla belirlenmiş bir uzmanlaşmaya yöneldiği karmaşık toplum ve ileri kültürlerde dahi büyük rolleri bulunmaktadır (14). Esasen, tıpkı cinsiyet bölünmesinde olduğu gibi

---

(10) a.e., s. 182-186.

(11) Bak: Weber M., *Economie et Société*, Paris, Plon, 1971, s. 606-608; Charnay J.P., *Sociologie Religieuse de L'Islam*, Paris, Sindbad, 1977, s. 162-168.

(12) Bak: Gockel G.L., *Socio-economic Differentials Among Religious Groups in United States*, *American Sociological Review*, 74/1-6; Le Bras G., a.g.e., C. II, s. 407; Boulard F., *Premiers Itinéraires En Sociologie Religieuse*, Paris, éd. Ouvrières, 1954, s. 130-134.

(13) Wach J., a.g.c., s. 187.

(14) Eisenstadt, S.N., a.g.e., s. 66-71.

yâşa bağılı olarak da gerek karmaşık ve gerekse az farklılaşmış toplumlarda daima farklılaşmalar ve ayrılmalar mevcuttur. Zira bu iki faktör toplumda statü çeşitlenmelerini belirleyici roller oynarlar. Erkek veya kadın, çocuk, genç, orta yaşlı yada ihtiyar olmaya bağılı olarak toplumda işgal olunan pozisyon ve yerine getirilen görevler farklıdır. Az farklılaşmış toplumlarda her einsiyetin kendine mahsus koruyucu ilâhî bulunduğu gibi, aynı zamanda belli yaşlardakilerin kabul edildikleri dinî grup ve cemaatler, ayinler, ve üstelik hayatın belli dönemlerinden ötekilere geçişlerde uygulanan geçiş ayinleri mevcuttur (15). Nitekim, J. Wach ta, hemen hemen tüm toplumlarda kesin sonuçlu dinî tecrübeler ve yaratıcı dinî atımların genellikle gençliğe yada en azından orta yaşlardakilere ait bulunmasının muhtemel olduğunu ifade etmektedir (16). Aynı şekilde Prof. M. Hamidullah, İslâmiyeti ilk kabul edenlerin genellikle genç yaştaki kimseler olması vakıasına dikkati çekmektedir (17). G. Le Bras ise, insanlığın ilk devirlerinden bu yana dünya nimetlerinin yaşlılardan ziyade gençlere cazip görüldüğünü belirterek, yaş ilerledikçe dindarlaşma sürecinde belli bir artış kaydedildiğini ifade etmektedir (18). Gerçekten de yaş gruplarının dinî yaşayıştaki rolleri büyüktür. Genç yaşlardakilerin dine karşı belli bir kayıtsızlık göstermelerine karşılık (19), yaş ilerledikçe dine karşı bağlılık da artmakta ve çoğunlukla teşkilatlanmış din içerisinde hakim rolün yaşlılara düştüğü müşahade olunmaktadır. Nitekim, ülkemizde dinî hayat üzerine yapılan anketler de genellikle halkın çizdiği din adamı portresinin yaşlı kimselerin vasıflarını taşımakta oluşu (20), yukarıdaki hükmü doğrulamaktadır. Esasen, toplumların dinî hayatı içerisinde yaşlılar tradisyonalizm ve muhafazakârlığın temsilcileri olarak gözükmektedirler. Dinî ihtidalar ise genellikle hayatın erken yaşlarında ortaya çıkmaktadırlar (21).

İlkel toplumlarda gözlenen önemli bir toplumsal farklılaşma faktörü de meşguliyettir. Esasen meşguliyet ve iş bölümünün artması ve meslekî uzmanlaşmanın kökleşmesi, ilkel toplumlardan karmaşık toplumlara, doğru gidildikçe önemli sosyal farklılaşmalara neden olmaktadır (22). Bazı ilkel toplumlarda zayıf bir meslekî ihtisaslaşma mevcuttur. Buna karşılık Melanezyahlar, Polinezyahlar, Afrika ve Amerika yerlilerinde ileri derecede bir meslekî ihtisaslaşma görülmektedir. Bir kısım ilkel toplumlar kendi hakim meslekî faaliyetleri ve meşguliyetlerine göre

---

(15) Labbens J., *La Sociologie Religieuse*, Paris, A. Fayard, 1959, s. 94.

(16) Wach J., a.g.e., s. 187-188.

(17) Hamidullah M., *İslâm Peygamberi*, İstanbul, 1969, C. I, s. 71-86.

(18) Le Bras G., a.g.e., C. I, . 360.

(19) Charnay J. P., a.g.e.,s. 257-261.

(20) Bak: Günay Ü., *Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum, 1978, s. 139.

(21) Wach J., a.g.e., s. 188. :

(22) Bak.: Durkheim E., a.g.e.; Eisenstadt S.N., a.g.c.

avcı, balıkçı ve çoban gibi sınıflara ayrılmaktadırlar. Aynı şekilde meslekî faaliyetlerin cinsi bu toplumların göçebe veya yerleşik olmalarını da etkilemektedir. Konumuz bakımından dikkate değer husus, bu toplumların meslekî faaliyetleri veya meşguliyetlerinin dinî yaşayışlarıyla çok yakından ve sıkı münasebet halinde olup, pek çok durumlarda bu ikisinin içiçe bir durumda oluşudur. Gerçekten de, ilkel toplumlarda yiyecek derleme hasat ve av gibi faaliyetlere belli dinî ayin ve törenler refakat etmektedirler (23). Dinî motifler sadece meslek seçimini etkilememekte, fakat aynı zamanda belli işler ve meslekler karşısında takınılan tavır üzerinde de belirleyici bir rol oynamaktadırlar (24). Esasen Durkheim'in belirtmiş olduğu üzere bu toplumlarda dinin dışında hemen hemen hiçbir faaliyet mevcut bulunmıyıp, her iş ve davranış az çok dinî bir renk taşımaktadır (25). Zira bu safhada, sosyo-kültürel hayatın hukuk, iktisat, ahlâk, eğitim ve san'at, felsefe, ilim, siyaset v.s. gibi tüm kesimleri doğrudan doğruya dinin etkisi altında olup, esasen bu kurumların dinin dışında bir varlığı da söz konusu değildir (26). Din ilkel kabilelerin toplumsal hayatında tam manâsıyla hakim durumda olup, kabileler kendi birlik ve bütünlüklerini din sayesinde sağlamaktadırlar. Yiyecek derlemek yada başka faaliyetler için dağılan toplumdaki toplumsal bütünlük dinî ayinler sayesinde sağlanmaktadır (27).

Kısacası, ilkel ve az farklılaşmış toplumlarda cinsiyet, yaş, sosyal mevki, sülâle, zenginlik ve meşguliyet toplumsal farklılıkların belirlenmesinde temel fatörler olup, bu durum az çok dinî faaliyetlerde de yansımaktadır. Öte yandan, organik cemaat bağları ile dinî bağların çakıştığı bu tür toplumlarda din temel bir toplumsal bütünleşme faktörüdür,

### **Karmaşık Topumlarda Sosyal Farklaşma ve Din :**

Tıpkı ilkel ve az farklılaşmış toplumlarda olduğu gibi, daha ileri ve karmaşık toplumlarda da meşguliyet, mevki, durum ve fonksiyon farklılıklarının dinle yakından ve karşılıklı münasabetleri bulunmaktadır.

Gerçekten de, tıpkı ilkel toplumlarda olduğu gibi karmaşık toplumlarda da dinin en önemli sosyal fonksiyonlarından biri toplum içinde çeşitli nedenlerle ortaya çıkan sosyal farklılıklardan dolayı bölünüp parçalanmak telikesiyle karşı karşıya bulunan toplumu birleştirmek, kaynaştırmak ve bütünleştirmek olmaktadır. Zira, toplumsal iş bölümünün artmasına bağlı olarak meslekî faaliyetler alanındaki ayrılıklar da kendilerini daha güçlü bir şekilde hissettirdiklerinden, artık tabii

(23) Wach J., a.g.e., s. 191-204.

(24) a.e. s. 190.

(25) Durkheim E., *Les Formes Élémentaires De la Vie Religieuse*, Paris, 1960.

(26) Taplamacıoğlu, M., *Din Sosyolojisi*, Ankara, 1975, s. 240 v.d.

(27) Ülken H. Z., "İbtidâîlerde İçtimaî Bünye ve Din", *Sosyoloji Dergisi*, 1958-1959, Sayı: 13-14, s. 36-47.

cinsiyet ve yaş farklılıklarının ötesinde kesin sosyal statü farklılıkları toplumu çeşitli kategorilere bölmekte, bu durum karşısında ise, gayri mütecanis bir toplumdaki sosyal bütünleşmeyi sağlamak ihtiyacı kendini daha da kuvvetle hissetirmektedir. Son derecedede farklılaşmış ve üstelik hızlı sosyal değişme süreçlerine sahne olan toplumlarda toplumsal bütünleşme problemi daha da çetin bir durumda ortaya çıkmakta olup, bu durumda dinin toplumsal bütünleşmeyi sağlayıcı rolünün önemi daha da artmaktadır.

Gerçi, bir kısım toplumlarda sosyal farklılaşma temelinde dinî bir esasa dayanmakta olup, esasen dinin toplumda birleştirici ve bütünleştirici rolünün yanı sıra bir de parçalayıcı fonksiyonu bulunmaktadır (28). Meselâ, bir büyük toplumda veya ana dinî bünyede ortaya çıkan çeşitli dinî alt-grupların, mezhepler, tarikatlar, v.s. nin belli bir ölçüde dinî vahdeti bölücü fonksiyonları bulunmaktadır. Farklı dinî cemaatlerden oluşan toplumlarda sosyal bütünleşme, özellikle günümüzde laiklik ilkesi ile sağlanmaya çalışılmaktadır. Hindin kast sistemi dinî inançlar temeli üzerine oturmuş bulunan bir sosyal farklılaşma ve tabakalaşma örneği olup, bu örnekte din, toplumsal farklılıkları meşrulaştırıcı bir fonksiyon görmektedir.

Bilindiği gibi, kast esasına müstenit bir toplumun mümeyyiz vasfı, sosyal tabakaların birbirine tamamen kapalı ve hiyerarşik bir yapıda olmasında toplanmaktadır. Hint'te "tenasüh"e inanılmaktadır. Hinduizm telâkkisine göre "sam-sara" denilen doğumlar silsilesinde insan daha önceki varlıklarında vakî olan amelinin yani "karma" sının kendisini adetâ kanunî bir zaruretle getirip bıraktığı noktada yeniden doğmaktadır. Buna göre fertler, kast nizamındaki yerlerini bir tesadüf eseri veya sosyal bir haksızlık değil, bilakis çok manidar ve kaçınılması imkânsız bir zaruret olarak telâkkî etmektedirler. Bu durum karşısında ise bir kimsenin menşup bulunduğu kastının dışına çıkmaya kendini zorlaması dünya nizamının ezeli takdirine bir müdahale olarak düşünülmektedir (29). Kısacası hindin kast sistemi dinî inançlar temeli üzerine oturmuş bulunan bir sosyal farklılaşma ve tabakalaşma örneğidir ve bu örnekte din, bir toplumsal farklılaşma veya toplumsal farklılıkları meşrulaştırma fonksiyonu görmektedir. Ancak yine burada, her halde bu kadar kesin hatlarla farklılaşmış ve birbirlerine kapalı katlardan oluşmuş bulunan hiyerarşik hint toplumunda gerek kastların içerisinde ve gerekse kastlararası toplumsal bütünleşmede din önemli bir fonksiyon görmektedir. Esasen, büyük din sosyoloğu J. Wach'ın ifade ettiği üzere, dinin sosyal birlik ve bütünlüğü sağlayıcı ve parçalayıcı rollerinden birincisi ikincisini kat kat aşmakta olup, ondan çok daha güçlüdür (30). Gerçekten de dinde olağanüstü bir birleştirme gücü bulunduğu için Francis Bacon "din insan toplumunun en güçlü bağıdır"

(28) Wach J., a.g.e. s. 351.

(29) Freyer, H., Din Sosyolojisi, Ankara, 1964, s. 24.

(30) Wach J., a.g.e., s. 351.



(Religio praecipuum humanae societatis vinculum) demektir. Nitekim dinî grupların birinci türü olup, orada tabii ve organik cemaat bağlarının dinî bağlarla çakıştığı ve hem dinî ve hemde dünyevî teşkilâtların aynı olduğu gruplar olan "doğal dinî gruplar" da temel toplumsal bütünleşme faktörlerinin en önemlilerinden biri dindir. Bu tür gruplar olan aile, klan, kabile ve milletin birleşip kaynaşması ve bütünleşmesinde din, önemli bir birleştirici bağıdır. Aynı şekilde, dinî grupların ikinci türü olan "sırf dinî gruplar" da din bağı sayesinde birleşmiş üyelerden oluşmakta olup, sosyologlara göre bu çeşit gruplar toplumsal grupların en ahenkli ve en ideal birlik örneğini gösteren grup tipleridirler.

Medeniyetlerin gelişmesiyle çeşitli toplumlardaki ayrılaşma ve farklılaşma hızı da artmaktadır. Özellikle giderek daha da karmaşıklaşan, iş bölümü ve uzmanlaşmanın son derecede arttığı toplumlarda, toplumun sosyo-kültürel yapısını oluşturan san'at, hukuk, iktisat, eğitim, siyaset, felsefe, ilim, v.s. de birbirlerinden ayrılmakta ve üstelik dinin doğrudan doğruya tesirlerinden uzaklaşmaktadırlar ki, bu süreç günümüzün modern toplumlarında oldukça yüksek bir düzeye erişmiş bulunmaktadır. İşte toplum hayatı karmaşıklaşıp, çeşitli kültür kolları birbirlerinden ayrıldıkça, toplumda ortaya çıkan ayrılık ve farklılıklar karşısında toplumsal birlik ve bütünleşmenin sağlanmasında en büyük görevlerden biri dinin birleştirici ve bütünleştirici, vahdeti temin edici, fonksiyonuna düşmektedir, ki bu noktada, evrensel ve ilâhî dinlerin sonuncusu olan İslâm dininin bu fonksiyonu yerine getirmedeki fevkalâde durumuna işaret etmekte fayda vardır. Çünkü son derecede dinamik, gerçekçi ve yeniliklere açık bir din olan İslâm dini, değişen sosyal ve kültürel şartlara ve farklara uymada harikülâde bir intibak kabiliyetine sahip olup, bu dinin akidesinin temelini oluşturan "Tevhid" yani "Birlik" inancı en mükemmel ve ideal bir sosyal kaynaşma, kenetlenme, birleşme ve bütünleşme (intégratiaon) prensibidir. Gerek Kur'ân'da ve gerekse hadislerde bu birliği emreden ayet ve hadisler sayılamıyacak kadar çoktur. Meselâ Kur'ân-ı Kerim'de sık

sık " يا أيها الذين آمنوا " (Ey iman edenler) diye hitab edilmektedir.

Bu hitab belli bir sosyal tabaka, çevre veya belli sosyal farklılıklar nedeniyle teşekkül etmiş bulunan muayyen toplumsal kategoriye değil, fakat her türlü sosyal, kültürel ve sosyo-ekonomik farklılık, grup, tabaka veya çevreden olan kişilere yapılmaktadır. Aynı şekilde yine İslâm dini " انما المؤمنون اخوة " "

(Müslümanlar kardeşler) (31) diyerek "din kardeşliği" ilkesiyle ast-üst, kadın-erkek, genç-yaşlı, zengin-fakir, efendi-hizmetçi, patron-işçi, amir-memur, hür-köle, köylü-şehirlî, göçebe-yerleşik, beyaz-siyah, v.s. gibi her türü sosyal statü farklılıkları ve tezatlarını eritip kaynaştırmakta ve bir tek Allah'a kulluk inancı etrafında onları birleştirerek adetâ yekvücûd kılmaktadır. İslâm inancının yanı sıra

(31) Hücürat suresi, ayet: 10.

ibadetleri de toplumsal bütünleşmede önemli roller oynamaktadırlar. Cemaatle kılınan namazlar, zekât ve sadakalar gibi malî ibadetler ve nihayet hac ibadeti bu birleşme ve bütünleşmenin canlı tablolarıdır. Gerçekten de, camide gerek cemaatle kılınan günlük namazlar ve gerekse toplu halde kılınan cuma, teravih ve bayram namazları gibi öteki toplu ibadetler, imamın arkasında ve onun önderliğinde bir tek Allah'a kulluk için saflar halinde toplanmış bulunan ve bu arada zengin, fakir, işçi, köylü, şehirli, patron, memur, v.b. her türlü meslekî, sosyal, sosyo-ekonomik ve kültürel statü farkları, imtiyazları ve ayrılıklarını bir kenara bırakarak kenetlenen ve yek vücûd olan bir toplumsal kaynaşma ve bütünleşmenin en canlı örnekleridirler. Aynı şekilde, ibadet amacıyla yani sırf "Allah rızası" nı kazanmak için belli bir zenginlik ölçüsüne sahip bulunanların zekât, fitre ve sadakalarını fakir, yoksul, yetim, kimsesiz ve darda bulunanlara vermeleri sosyo-ekonomik farklılıklardan ileri gelen parçalanmaları ortadan kaldırarak toplumsal birliğin ve adaletin gerçekleşmesinin bir başka canlı tablosunu gözümüzün önüne sermektedir. Hac ibadeti ise dünyanın neresinden, hangi iklim, toprak, etnik grup, meslek ve sosyal statüden olurlarsa olsunlar, zengin-yoksul, işçi-patron, amir-memur, siyah-beyaz tüm mü'minlerin her türlü sosyal farklılık imtiyaz ve dünyevî kisveyi bir yana bırakarak "ihram"a bürünüp bir tek Allah'a kulluk etmek ve aynı iman heyecanını yaşamak üzere Beytullah denilen Kâbe-i Muazzama'nın etrafında kenetlenişinin ve bütünleşmesinin canlı bir tablosu olmaktadır. Nitekim, hem bir tek mü'minin ve hem de mü'minlerin oluşturduğu cemaatin günlük, haftalık, aylık, yıllık yaşayışları ve hattâ ömürleri içerisine ritmik ve devrî bir biçimde serpiştirilmiş bulunan pek çok islâmî ibadetler, müslümanların dini birlik ve bütünleşmesini gerçekleştirmek ve böylece türlü sosyal farklılıklar yüzünden bölünmüş bulunan toplumun toplumsal bütünleşmesini tazelemek, canlılığını artırmak ve pekiştirmek için birer sigorta yada enerji kaynağı görevini üstlenmektedirler. Bunu bir şema ile ifade etmek gerekirse aşağıdaki şekilde içiçe daireler halinde gösterebiliriz: (x)

Görüldüğü gibi din, karmaşıklaşan, ayrımlaşan ve farklılaşan toplumda sosyal bütünleşmenin en önemli temel faktörlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, dinin toplumsal bütünleşmeyi sağlayıcı fonksiyonu din ve toplum arasındaki karşılıklı ilişkilerin sadece bir yönünü oluşturmaktadır. Çünkü bir başka bakımdan da meşguliyet, sosyal mevki ve fonksiyon farklılıklarının din üzerindeki etkileri söz konusudur. Bununla birlikte, J. Wach'a göre bu etkiler "objektif din" üzerinde görülmekte olup, doğrudan doğruya fertleri ilgilendiren "sübjektif din" in bu etkilerden müteessir olması söz konusu değildir. Bu durumu açıklamak amacıyla Wach, "The Sociology of Religion" adlı eserinde şöyle demektedir: "Doğrudan doğruya ferdi ilgilendiren sübjektif din toplumsal farklılaşmadan etkilenmediği içindir ki, aynı devir ve aynı medeniyet içinde yaşayan iki kişi sosyal mevki, meslek ve zenginlik bakımından farklı da olsalar, benzer dinî tecrübelere sahip olabilmektedirler" (32). Çünkü temel bir hadise olarak dinî tecrübe, oldukça

(32) Wach J., a.g.e., s. 205.

(x) Bk. S. 81'de şekil: 1.



Şekil : 1

içten bir karaktere sahip bulunan bir birliğin esasını teşkil etmekte ve bütün insanlarda müşterek olan düşünce, duygu ve heyecanlar tabakasını derinliğine delmek suretiyle soy, meslek, zenginlik ve mevki bakımından oldukça farklı olan insanları dinî inanç etrafında birleştirerek, bütünleştirmekte. yek vücûd hale getirmektedir. Peygamberler ve öteki dinî liderlerin etrafında toplanan veya onların arkasından giden kişilerin toplumsal durumlarının incelenmesi, ortak bir dinî inanç etrafında birleşen kişilerin sosyal bakımdan son derecede gayri mütecanis, muhtelif ve muhtelit kimseler olduklarını ortaya koymaktadır.

Gerçekten de, bu durumun en güzel ve en canlı örneğini Hz. Peygamber'in etrafında toplanmış bulunan ilk islâm cemaatinin sosyal ve sosyo-ekonomik durumu vermektedir. Bilindiği gibi, Mekke'de milâdî 610 yılında Hz. Muhammed'in yüce Allah tarafından risaletle görevlendirilip insanları "Tevhid" dinine davet etmesinden itibaren bu davete icabet edenler çeşitli sosyal statüden kimseler olmuşlardır. Gerçekten de ilk müslümanların arasında Hz. Hatice gibi bir kadın, Hz. Ali gibi henüz çocuk yaşta bir kimse, Hz. Ebu Bekir gibi Mekke eşrafından zengin bir tacir, Hz. Zeyd b. Harise gibi azatlı bir köle ve yine Mekke toplumunun yukarı tabakalarından Hz. Osman b. Affan, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkas, Zübeyr b. el-Avvam, Talha b. Ubeydullah; orta ve alt tabakalarından Ammar b. Yasir, Süheyb-i Rumî, Habbab ve nihayet Bilal-i Habeşî gibi bir siyah köle... gibi kimseler bulunmaktadır. Bu kadar farklı sosyal statülere sahip bulunan bu kişiler bir tek Allah'a kulluk inancı etrafında birleşebilmiş ve öylesine bir toplumsal birlik ve bütünlük oluşturmuşlardır ki, onlar bu uğurda her şeylerini feda etmekten çekinmemişlerdir. İlk müslümanların mekkeli müş-

riklerin baskı ve zulümlerine göğüs germeleri, bu uğurda arkalarında her şeylerini bırakarak önce Habeşistan'a ve daha sonra da Mekke'den Medine'ye hicret etmeleri, Medineli "Ensar" ın "Muhacirler"e kucak açarak onlarla kardeşleşmek suretiyle her şeylerini paylaşmaları, daha sonra müslümanların mekkeli müşriklerle savaşlarında din uğruna en yakın akrabalarıyla mücadeleden çekinmemeleri, babanın oğulla, kardeşin kardeşle, akrabasının akraba ile karşı karşıya gelmeleri islâm dininin farklı sosyal statüden kişi'ere hitab ederek onları birleştirmesinin canlı örnekleri olmaktadır'lar. Nitekim, daha sonraki dönemde müslümanlığı kabul edenler de oldukça farklı sosyal statülerden oldukları halde, islâmın din kardeşliği ve "Birlik" akîdesi etrafında toplanabilmişlerdir.

Görüldüğü gibi din, toplumsal farklılıkları kapatmada önemli roller oynamakta; öte yandan din ve sosyal farklılaşma vakıası arasında karşılıklı münasebetler bulunmakla birlikte, toplumsal farklılıkların sübjektif din üzerinde etkileri söz konusu olmamaktadır. Buna karşılık, toplumsal farklılıklar objektif din üzerine etkiler icra etmekte olup, bunu pek çok din sosyoloğunun çeşitli araştırmaları göz önüne sermektedir. Özellikle Wach, çeşitli dinlerden seçtiği örneklerle bu durumu aydınlatmaktadır (33). Esasen daha önce üstadı Max Weber, çeşitli sosyal sınıflar ve farklı meslek kategorilerinin dinî tutumlarını dikkatle inceliyerek bu konudaki araştırmalara öncülük etmiştir (34). Aynı yoldan giden Menching, din sosyolojisi üzerine yazdığı eserinde bu konuya eğildiği gibi (35), daha sonraki din sosyologları da bu konuyu ihmal etmemişlerdir (36). Bütün bu araştırmalardan, çeşitli meslek kategorilerine mensubiyet nedeniyle ortaya çıkan toplumsal kategorilerin dinî tutum ve davranışlarında bu durumun etkilerinin bulunduğunu anlamak mümkün olmaktadır. Meselâ Weber'in analizlerine göre, köylüler, askerler, tüccarlar, köle ve işçiler ve entellektüel zümreye mensup bulunanların bu durumları onların dinî olay karşısındaki tutum ve davranışlarında yankılar uyandırmaktadır. Bu cümleden olarak, tabiatla doğrudan doğruya ve devamlı temas halinde bulunan köylü, tabiat üstü sihrî formlara öteki toplumsal çevrelere oranla daha duyarlıdır. Askerî kast prensip olarak dine karşı olumsuz bir tutuma sahip olup, günah, kurtuluş ve alçak gönüllülük gibi kavramlara yabancıdır. Tüccarların faaliyetleri daha çok bu dünya işleriyle ilgili olmakla birlikte, genellikle onlar dinî konuda tersine tutum göstermişler ve en dindar çevrelerden olarak dikkati çekmişlerdir. Alt tabakalar şimdiye kadar kendilerine mahsus bir dindarlık tarzı göstermemişlerdir. Entellektüel tabakanın dinî tutumları ise oldukça çeşitli olmuştur. Bu tabakanın rahipler ve din adamları tarafından teşkil edildiği dönemde ilimle din içiçe ve sıkı

---

(33) Bak.: a.e., s. 220-247.

(34) Bak.: Weber M., *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, 3 Cilt, Tübingen, 1922-1923.

(35) Bak.: Mensching G., a.g.e., s. 276-281.

(36) Aynı konuda bak.: Labbens J., a.g.e., s. 93-96; Robertson R., a.g.e., s. 333-337; Charnay J. P., a.g.e., s. 256-261; Günay Ü., a.g.e.

münasebet halinde görülmüşlerdir. Buna karşılık zamanla ortaya çıkan ayrılaşmaya paralel olarak bu münasebetlerin müsamaha, ilgisizlik veya tecavüz şekillerinde tezahür eden istikametlere yöneldiğine şahit olunmuştur (37).

Öte yandan esnaflık, ticaret, ziraat, göçebelik, muhariplik, kölelik, işçilik veya entellektüel tabakalara mensubiyetin özellikle politeist din gruplarının dinî hayatlarında bariz etkilerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu tür dinlerde her meslek grubunun bir tanrısının bulunması ve meselâ çiftçilikle uğraşan kavimlerde toprak, verimlilik ve bereket tanrılarının (Hititlerde Telipinuş, Frigyalılarda Attis, v.s. gibi bolluk ve bereket tanrıları) önem kazanmaları vakası da bunu göstermektedir. Aynı şekilde muharipler sınıfının hakim olduğu politeist toplumlarda savaş, çarpışma, ve zafer tanrıları önem kazanmaktadırlar. Meselâ savaşçı bir kavim olan Meksika'nın azteklerinde en mühim uluhiyet savaş tanrısı Ultzilo-poşt'l'dur. Azteklerde savaşçılar sınıfının heyecanlı ve kavgacı karakteri meksika mitolojileri ve ayinlerini de etkilemiştir. Nitekim, bunların dinlerinde çok sayıda insan kurbanına yer verilmesi bundandır. Hinduizm'de ineğe atfedilen kutsiyetle, bu hayvanın hint toplumunun sosyo-ekonomik hayatında oynadığı rol arasında yakın münasebetin bulunduğu kuşkusuzdur. Alimler sınıfının etkilerini Yahudilik, Parsilik, Brahmanlık, Mani dini ve Konfüçyanizmde görmek mümkündür. Japonya'da budist ilâhiyat, ibadet ve teşkilat Samurailer denilen japon şövalyelerinin etkisi altında yeni bir şerhe maruz kalmış ve Budizm'in Hindistan'daki dünya hayatından kaçan anlayışı yerini şövalyevari bir karaktere bırakarak Zen Budizmi haline dönüşmüştür.

Genellikle pek çok dinlerde zengin sınıfların gösterişli dinî ayinler düzenlemek eğilimlerine karşılık, fakir sınıfların dinî ayinlerinde sadelik göze çarpmaktadır. Ancak her iki durumun da istisnaları mevcuttur. Zamanla pek çok dinlerde yerleşmiş, gelenekleşmiş ve müesseseleşmiş dine yeni bir şekil vermek ve onu yeniden teşkilatlandırmak için cereyanlar ortaya çıkmaktadır. Çoğu zaman bu tip cereyanların belli sosyal çevrelerden geldikleri dikkati çekmektedir. Meselâ Hıristiyanlıktaki Hümanizma ve Ünitarizm hareketleri, Yahudilikteki Karaizm, Budizm'in Mahayana kolunda ortaya çıkan hareketler hep ilim dünyasından geldiklerini öne süren rasyonalistlerin müesses dine tepkileri olmaktadır. Yine aynı şekilde İslâmiyet, Hristiyanlık, v.b. pek çok dinlerde görülen "reformizm" ve "modernizm" hareketleri "münevverler" zümresi tarafından temsil olunmaktadırlar. Buna karşılık modernist eğilimlerin tam karşısında belli bir eğitim düzeyinden mahrum ve ekonomik bakımdan alt düzeyde bulunan kişiler ve grupların temsil ettikleri dinî veya dinî-tasavvufî cereyanlar yer almaktadırlar.

Toplumunu teşkil eden muhtelif tabakalar müşterek bir menfaat ve fikir katsayısı tarafından birleştirildikleri sürece büyük boyutlara ulaşan değişmeler ortaya çıkmaz. Ancak bu birleştirici gücün kısmen veya tamamen yıkıldığı andan itibaren

(37) Krş., Freund J., Sociologie de Max Weber, Paris, PUF, 1966, s. 174-177.

ren toplumsal parçalanma, değişme ve hattâ çözümler ortaya çıkarlar. İşte farklılaşan, değişen, parçalanmış ve çözülen toplumlarda aynı toplumsal statüye sahip bulunanların ortak menfaatleri ve ideallerini savunmak üzere şuurlu bir planla ortaya çıkan sosyal gruplaşma tipleri olarak karşımıza dernekler (association) çıkmaktadırlar. Dernekleşme bu anlamda toplumsal farklılaşma olayının bir sonucu olup, bu durum yerleşik dinî bünyede pek çok etkiler uyandırmaktadır. Gerçekte derneklere oldukça az farklılaşmış kültürlerde bile rastlanmaktadır (38). Bununla birlikte karmaşık toplumlara doğru gidildikçe dernekleşme sürecinde belli bir artış ortaya çıkmaktadır. Meşguliyet üzerine kurulmuş derneklere Afrika'da sıkça rastlanmaktadır. Ayrıca evlenme, cenaze merasimleri ve başka ayinler ve merasimler için yapılacak harcamaları karşılamak üzere derneklerin kurulduğu görülmektedir. Pek çok kültürlerde çeşitli meşguliyet ve mesleklere göre kurulan derneklerin kendilerine hamî olarak bir patron veya ilâhî seçtiklerine şahit olunmaktadır. Meselâ eski Mısır'da tabipler kendilerine ilâh Thoth ve Sahmet'i, zanaatkârlar Ptah'ı, memurlar (yazıcılar) önceleri Thoth'u daha sonra da İmhotep'i hamî olarak seçmişlerdi. Nubie'deki taş ocaklarında çalışan işçiler İsis'e tapınıyorlardı. Eski Yunan, Anadolu, Hint, Çin, Kore ve Japonya'da muhtelif maksatlarla kurulmuş derneklerin hepsinin birer koruyucu ilâhî veya patronu bulunmaktaydı. Roma'da da durum aynı olup, özellikle collegia'lar özel birer ibadet ve ayin grubu olarak dikkati çekmektedirler. Başlangıçta ailevî tesanüdün ortaya çıkardığı bu özel ibadet grupları, daha sonra meslekî, sosyal ve siyasî menfaatlerin oluşturdukları gruplar haline dönüşmüşler ve ailesizler için aile, yurtsuzlar için de yurt vazifesini görmeye başlamışlardır. Collegia funerebia'lar üyelerinin cenaze masraflarını müştereken karşılamak için kurulmuşlardır. Aynı fonksiyonları icra eden derneklere Orta Çağ Hristiyanlığı, Hinduizm ve Konfüçyanizm'de de rastlanmaktadır. Greko-romen collegia'larının etkisi altında Cermenler arasında guild'e'ler denilen sosyal, politik ve kültürel saik ve menfaatlerin bir araya getirdiği ve üyeleri birbirlerini "kardeşler" (confratria) diye çağıran, belli bir azizin himayesine sığınmış ibadet grupları ortaya çıkmıştır. Orta Çağda müslümanlar arasında da bu tür dinî-meslekî kuruluşlar var olmuşlardır. İlk önceleri genç yaşlardaki kişilerin oluşturdukları yaş grupları olarak dikkati çeken ve bu bakımdan "feta"nın çoğulu "fityan" loncaları olarak adlandırılan bu gruplar, daha sonra sufî terminolojisi ve ideolojisiyle beslenerek "fütüvvet" idealine uygun dernekler halini almışlar ve böylece onlar muhtelif sosyal sebeplerin dinî zahitlik ve dervişlik motifleriyle sıkı bir şekilde karışmasının örnekleri olmuşlardır. X-XII. yüzyıllar boyunca gerçek birer dinî grup olarak gözükten fütüvvet gruplarının şövalyevârî karakterleri, askerî ve sportif faaliyetlere büyük bir değer vermeleri sonucunu doğurmuştur. XIII-XIV. yüzyıllar ve daha sonraki dönemlerde Anadolu'da görülen Ahiler ise tacirler ve zanaatkârların iktisadî menfaatlerini savunan loncalar olup, pek çok dinî-tasavvufî unsurları da içlerinde

---

(38) Lowie R., a.g.e., s. 243-274.

bulundurmaları bakımından dikkati çekicidirler. Meslek teşekkülü olan her ahi grubunun birer piri de bulunmakta ve ona mesleğin mucidi gözüyle bakılmaktaydı (39). Aynı şekilde, Kolombiya öncesi Amerika, Batı Afrika, Okyanus adaları ve ilkel dünyanın öteki bölgelerinde de muhtelif görev ve mesleklerin icadının özel uluhiyetlere atfedildikleri görülmektedir. Ziraat, dülgelik, kayık ustalığı, orman işçiliği, oyunlar, şarkılar, berberlik, yüntarayıcılığı, v.b. meslek ve sanatların ayrı ayrı ilâhları bulunmaktadır. Samoa'da meyveler, balık, yağmur, hastalıkların iyileşmesi, v.s. işlere mahsus "hizmet ilânları" bulunmaktaydı. Brahmanizm, Hinduizm, Parsilik, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyette çalışmak ve çeşitli meslek ve faaliyetlerle ilgili dinî bilgiler ve açıklamalara rastlanmakta olup, ziraat, ticaret, zanaatkârlık, v.s. gibi tüm meslekî faaliyetlerin dinî birer anlamının bulunduğu görülmektedir ki, bütün bunlar dinle toplumsal farklılaşma vakıası arasındaki karşılıklı münasebetler manzumesinin tezahürlerindendirler (40).

### Sonuç:

Din ile toplumsal farklılaşma arasındaki karşılıklı münasebetlerin makro düzeyde ve genel hatlarıyla ele alınıp, ilkel ve az farklılaşmış kültürlerden karmaşık olanlara doğru bir yol izlenerek incelendiği ve yalnızca bazı örneklerle yetinildiği bu kısa panorama, bu iki olay arasındaki ilişkiler konusunun ne kadar geniş ve karmaşık olduğunu göstermektedir. Buradan, konuyla ilgili köklü sonuçlara erişebilmenin, ancak bu hususta daha pek çok ve derinliğine araştırmaların gerçekleştirilmesi şartına bağlı bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bu hüküm, başta da işaret edildiği üzere, özellikle hızlı toplumsal farklılaşma süreçleriyle karşı karşıya bulunan günümüzün modern toplumları için geçerlidir. Bununla birlikte, bu küçük araştırmayla sınırlan ldığında bile, aşağıdaki sonuçlara erişmek mümkündür:

-Bir kere, gerek az farklılaşmış ve gerekse karmaşık toplumlarda din ve toplumsal farklılaşma olayları çok sıkı bir biçimde karşılıklı münasebet halindedirler.

-İkinci olarak, çeşitli toplumsal farklılıklar nedeniyle parçalanmış ve iş bölümü sonucu uzmanlaşarak adetâ türlü meslekî ve sosyo-ekonomik faaliyetlerin (ziraat, tıp, hukuk, iktisat, eğitim, siyaset, v.s.) oluşturduğu kompartmanlara bölünen toplum üyelerinin birleşip kaynaşmasında din, çok önemli bir rolü bulunan etkin bir toplumsal bütünleşme faktörüdür.

(39) Krş.: Çağatay N., Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ankara, 1974; Köprülü F., Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Ankara, 1959; Uzunçarşılı İ. H., Osmanlı Tarihi, C. I-II, Ankara, 1947, 1949.

(40) Krş.: Wach J. a.g.e., s. 208-220; Mensching G., a.g.e., s. 109-128, 276-281; Weber M, a.g.e., s. 491-534.

-Üçüncü olarak toplumsal farklılaşmanın da din, dinî bünye ve grup üzerinde bir takım etkileri bulunmaktadır.

Bununla birlikte, özellikle bu son durumuna bakarak dini ve bilhassa ilâhî dinleri yalnızca toplumda var olan sosyal şartlar, münasebetler, farklılıklar ve hususiyle sosyo-ekonomik statü farklılıklarıyla açıklamaya kalkışmak ve onlara irca etmenin son derecede hatalı ve yanlış olduğuna da işaret etmekte fayda vardır. Gerçi bu tür anlayışlara sahip bulunanlar da eksik olmamıştır. Meselâ Fransız sosyoloji ekolü olarak bilinen Durkheim etrafında toplanmış bulunan sosyologlar, Pozitivizmden kaynaklanan bir anlayışla ve tamamen toplumsal şartlardan hareketle dini rasyonel olarak açıklamaya kalkışmışlar ve böylece dinin süjesi ile muhtevasını birbirine karıştırarak onu sadece sosyal şartların bir ürünü olarak görmek istemişlerdir. Aynı şekilde tarihî maddeciler de dinî sosyo-ekonomik sınıf farklılıklarıyla açıklamak istemişlerdir. Meselâ bu tür bir anlayışı Hristiyanlığa uygulamaya kalkışanlardan K. Kautsky 1908 de yayınladığı "Hristiyanlığın Menşei" adlı kitabında bu dinin bir proleterya hareketinden başka bir şey olmadığını öne sürmektedir (41). Din ve toplum ve özellikle din ve toplumsal farklılaşma arasındaki ilişkileri bu türlü anlayış ve açıklamaya yeltenen yanlış görüşlere karşı en büyük tepki ise M. Weber, E. Troeltsch, J. Wach ve G. Mensching gibi büyük din sosyologlarından gelmiştir. Özellikle materyalizmin tek yönlü ve yanlış görüşünü protesto edenlerin başında gelen Weber, "Din Sosyolojisi" adlı eserinin ikinci cildinin sonunda toplumun kutsalla kurulan bağla belirlenen dinî realitesi ve onun vasıf ve muhtevasının, içinde çıktığı ve yaşadığı toplumsal statü ve sınıf farklılıklarının basit bir fonksiyonundan ibaret olamayacağını ısrarla belirtmektedir. Zira bu realite menşesinde insan ve toplumu aşan bir mahiyete sahip olup, onu bunlara irca etmek isteyen her teşebbüse meydan okumaktadır. Dinlerin ve özellikle yüksek ve ilâhî dinlerin karakteristik ve muhtevaları münhasıran dinî kaynaklar, kurucuların dinî tecrübeleri ve onlara nazil olan vahiylerden neş'et etmekte olup, ona göre belirlenmişlerdir (42). Esasen dinler ve özellikle evrensel ve ilâhî dinler belli bir sosyal tabaka veya çevreye inhisar etmek yerine farkı toplumsal statü, tabaka ve çevrelerden kimselere hitab etmişler ve onları bağırılarında toplamışlardır. Bazı durumlarda toplumda en etkili siyasî ve sosyal güce sahip grupların dine belli bir ölçüde damgalarını vurdukları kabul edilse bile, bu durum ancak muayyen bir nisbette olmakta ve onu aşmamaktadır (43). Bu bakımdan evrensel ve ilâhî dinlerden hiçbirini fakir, orta, zengin, v.s. tabaka ve sınıflarla sınırlamak mümkün olmayıp, İslâm dininin yukarıda sözü edilen yayılma seyri bunun en güzel örneğidir.

---

(41) Mensching G., a.g.e., s. 7-8.

(42) Freyer H., a.g.e., s. 67-69.

(43) Wach J., a.g.e., s. 235.